

Michał Patryk Sadłowski

Trudny rozwód z Polską, czyli „biali” Rosjanie wobec Polski na konferencji paryskiej w 1919 roku

Przewrót bolszewicki a międzynarodowe położenie Rosji

Obalenie Rządu Tymczasowego w wyniku przewrotu bolszewickiego oznaczało dla Rosji całkowitą zmianę w polityczno-strategicznym położeniu tego państwa. Już pierwsze działania nowej władzy, w tym wydanie *Dekretu o pokoju*¹, wyrażały chęć jak najszybszego zakończenia dla niej wojny. Związane było to z rozpoczętą zmianą ustroju państwa rosyjskiego w kierunku socjalizmu i komunizmu oraz bolszewickiego totalitaryzmu. W związku z tym nowa władza potrzebowała zawieszenia broni i pokoju z państwami centralnymi, co dawałoby czas na militarno-administracyjną organizację, żeby umocnić swój stan posiadania². W konsekwencji pozwoliłoby to rozprawić się z przeciwnikami oraz przenieść rewolucję na inne państwa kapitalistyczne³.

Państwa Ententy, uznające Rząd Tymczasowy jako prawnomiędzynarodowego kontynuatora Imperium Rosyjskiego i swojego sojusznika, nie odpowiedziały na wezwania bolszewików do rozpoczęcia rozmów pokojowych. Nie uznały również władzy Włodzimierza Iljicza Lenina, co utrzymywało stan jego izolacji

¹ Декрет II Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов. О мире („Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства” 1917, nr 1 z 1 grudnia), s. 2–3.

² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, s. 596.

³ Zob. M. Kornat, *Program czy improwizacja?*, s. 98 i n.

na arenie międzynarodowej. Niemniej jednak bolszewicy kontynuowali propagandową narrację o zakończeniu wojny i rozpoczęli separatystyczne rozmowy z Niemcami w Brześciu nad Bugiem⁴, które zakończyły się zawarciem tzw. traktatu brzeskiego. Taka sekwencja zdarzeń wprawiła w duże zakłopotanie państwa zachodnie, w tym Stany Zjednoczone i Francję⁵. Do tej pory bowiem Rosja odciągała znaczne siły państw centralnych na wschodnim kierunku działań zbrojnych⁶. Z drugiej strony, upadek Rządu Tymczasowego i powstające w ciągu 1918 roku w różnych miejscach wielkiego terytorium państwa rosyjskiego polityczno-wojskowe organizacje walczące z bolszewikami, określane w historiografii „białymi”, nie dawały podstaw do uznania ich przez Ententę jako pełnoprawnych następców carskiej Rosji i Rządu Tymczasowego. Brak jasnego prawnomiędzynarodowego statusu państwa rosyjskiego oraz rozpoczynająca się wojna domowa między władzą bolszewicką a „białymi” doprowadziły w konsekwencji do tego, że Rosja nie została uwzględniona jako formalny i pełnoprawny uczestnik konferencji pokojowej w Paryżu, której celem było uporządkowanie spraw światowych i europejskich w związku z zakończeniem Wielkiej Wojny oraz ułożenie nowego porządku światowego.

Powstanie Rosyjskiego Zespołu Politycznego

Przedstawiciele głównych ośrodków politycznych „białej” Rosji nie chcieli dopuścić do tego, aby stali się wyłącznie biernymi obserwatorami procesu zakończenia I wojny światowej w czasie zbliżającej się konferencji pokojowej. Już konferencja antybolszewickich działaczy rosyjskich w Jassach w dniach 16–23 listopada 1918 roku dowiodła, że fakt zawieszenia broni w dniu 11 listopada 1918 roku między Ententą a państwami centralnymi spowodował spadek zainteresowania sprawami rosyjskimi państw Trójprzymierza i tym samym marginalizację znaczenia rosyjskich organizacji antybolszewickich. W rezolucji przyjętej na konferencji zwracano się o pomoc wojskową Ententy w walce z bolszewikami, opowiadano się za odbudową „Jedynę/Jednolitej i Niepodzielnej Rosji”

⁴ E. Mawdsley, *Wojna domowa w Rosji*, s. 53–56.

⁵ T. Dmochowski, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie*, s. 13.

⁶ C. Kinving, *Krucjata Churchilla*, s. 24–25.

w granicach z 1914 roku, ale bez Polski – rozumianej najprawdopodobniej jako niepodległe państwo w granicach Królestwa Kongresowego w sojuszu z Rosją, a także wzywano do nieuznawania przez państwa Ententy „państwowych organizacji”, powstających na terytorium byłego Imperium Rosyjskiego przy współpracy Niemiec oraz Austro-Węgier⁷.

W celu uniknięcia pozbawienia Rosji aktywnego uczestnictwa w pertraktacjach pokojowych, w grudniu 1918 roku w Paryżu powołano Rosyjski Zespół Polityczny (dalej – RZP)⁸, w polskiej literaturze historycznej nazywany również Rosyjską Radą Polityczną⁹.

Członek Zespołu Michaił Michajłowicz Karpowicz¹⁰ tak pisał o przyczynach zorganizowania się „białych” polityków w Paryżu:

dla każdego ruskiego człowieka było całkowicie jasnym i bezsprzecznym, że bez uczestnictwa Rosji zawarcie pokoju jest niemożliwe. Do tego uczestnictwa uprawniały ją te ogromne ofiary, które poniosła ona w ciężkiej walce ze swoim przeciwnikiem. Wszelki pokój, zawarty bez uczestnictwa Rosji i, być może, wbrew jej interesom, zawierałby w swoim zarodku nowe problemy międzynarodowe i tym samym już u samego źródła podrywałby możliwości realizacji zadań, które postawili przed sobą sojusznicy – osiągnięcie trwałego i sprawiedliwego pokoju¹¹.

⁷ Zob. В.І. Гурко, *Изъ Петрограда черезъ Москву, Парижъ и Лондонъ*; П.І. Гришанин, *Внешнеполитическая стратегия командования Добровольческой армии*, s. 121–123.

⁸ И.В. Нам, *Международные аспекты*, s. 81; И.П. Стрелков, *Взгляд белых дипломатов*, s. 169–170; И.И. Баринов, И.П. Стрелков, *Будущее Буковины* s. 38–39.

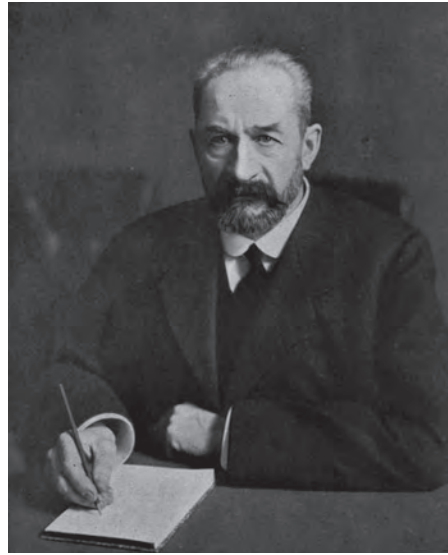
⁹ Zob. A. Juzwenko, *Polska a „Biała” Rosja*, s. 9; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje*, s. 117.

¹⁰ М.М. Карпович (1888–1959) – rosyjski dyplomata, historyk, jeden z twórców amerykańskiej rusycystyki. W młodości aresztowany za udział w rewolucji w 1905 roku, przyjaźnił się z poetą Osipem E. Mandelsztamem. W 1914 roku ukończył Wydział Historyczno-Filozoficzny Uniwersytetu Moskiewskiego. W 1916 roku został zmobilizowany i skierowany do Ministerstwa Obrony, gdzie pełnił m.in. funkcję sekretarza Szczególnej Komisji ds. Ustalania i Koordynacji Działań w Zakresie Obrony (ros. *Особое совещание для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства*). W maju 1917 roku przyjął propozycję swojego znajomego profesora В.А. Bachmietjewa, by stać się jego sekretarzem w czasie misji dyplomatycznej do Stanów Zjednoczonych (pozostał tam do zamknięcia ambasady w 1922 roku). W 1927 roku po rekomendacji wykładał rosyjską historię oraz literaturę na Uniwersytecie Harvarda. Jego uczniami byli m.in. Richard Pipes oraz Martin Malia. Na jego kurs historii Rosji uczęszczać miał John Kennedy.

¹¹ М.М. Карпович, *Русское политическое совещание в Париже*, s. 189–190.

Boris Alexandrowitsch Bachmietjew (A.J. Sack, *The Birth of the Russian Democracy*, New York 1918)

Książę Geоргий Jewgieniewicz Lwow (*The fall of the Romanoffs. How the Ex-empress & Rasputine caused the Russian revolution*, London 1919)

W tym zakresie M.M. Karpowicz wyodrębnił trzy główne cele Zespołu:

- informowanie o celach reprezentowanego przez RZP rosyjskiego „ruchu narodowego”, czyli o „dążeniach do likwidacji reżimu bolszewickiego” i odbudowy Rosji „na silnych podstawach demokratycznego urządzenia”;
- zabezpieczenie pomysłu dla Rosji rozwiązania kwestii statusu narodów, wchodzących w jej skład oraz wytyczenie granic zgodnie z jej interesami;
- uzyskanie bezpośredniej pomocy militarnej w celu likwidacji władzy bolszewickiej w Rosji¹².

Najaktualniejsze badania w zakresie jej genezy, podstaw organizacyjnych, a także ogólnych kierunków prac poznać możemy na podstawie ustaleń Anatolija W. Smolina z Sankt-Petersburskiego Uniwersytetu Państwowego¹³. W skład RZP wchodziłi antybolszewiccy dyplomaci, politycy oraz działacze państwowi

¹² Tamże, s. 193–197.

¹³ W 2017 roku nakładem sankt-petersburskiego wydawnictwa „Nauka” A.W. Smolin opublikował monografię pt. *У закрытых дверей Версальского дворца. Парижская мирная конференция и русская дипломатия в 1919 году* (*U zamkniętych drzwi Pałacu Wersalskiego. Paryska konferencja pokojowa i rosyjska dyplomacja w 1919 roku*).

wywodzący się z Imperium Rosyjskiego, Rządu Tymczasowego, a także przedstawiciele różnych rosyjskich organizacji wojskowo-politycznych, w tym od rządów gen. Antona Iwanowicza Denikina oraz admirała Aleksandra Wasiliewicza Kołczaka. W wyniku rozmów Sergieja Dmitrijewicza Sazonowa¹⁴ z adm. A.W. Kołczakiem, które odbyły się na przełomie 1918/1919 roku, RZP uznał, że będzie opierać swoje działania na współpracy z adm. A.W. Kołczakiem i skupionym wokół niego rządem w Omsku jako głównym centrum sił antybolszewickiej Rosji pod warunkiem, że respektował on będzie działalność gen. A. Denikina¹⁵. W dniu 11 stycznia 1919 roku, w związku z mającymi się rozpocząć pracami konferencji pokojowej, adm. A.W. Kołczak zatwierdził pełnomocnictwa dla czterech osób z grona RZP, które wpływać miały na bieg konferencji, a także posiadać status delegatów na wypadek przyznania Rosji prawa uczestnictwa. Tymi osobami byli: książę Gieorgij Jewgieniewicz Lwow¹⁶, stojący jednocześnie na czele RZP, Sergiej Dmitrijewicz Sazonow, Wasilij Aleksejewicz Makłakow¹⁷ oraz Nikołaj Wasiliewicz Czajkowski¹⁸. Organ stworzony przez tę czwórkę

¹⁴ S.D. Sazonow (1860–1927) – rosyjski działacz polityczny, w latach 1910–1916 minister spraw zagranicznych Imperium Rosyjskiego. W czasie paryskiej konferencji pokojowej pełnił jednocześnie funkcję zarządzającego (kierownika) Oddziału Stosunków Międzynarodowych w Naradzie Specjalnej przy gen. A. Denikinie oraz ministra spraw zagranicznych rządu w Omsku przy adm. A.W. Kołczaku.

¹⁵ Szerzej o formowaniu się koncepcji przedstawicielstwa zagranicznego wokół gen. A. Denikina: B.A. Кустов, *Внешнеполитические противоречия крымского краевого правительства*.

¹⁶ Książę G.J. Lwow (1861–1925) – rosyjski działacz polityczny, ziemski (samorządowy) i państwowy. Od 2 marca do 7 lipca 1917 roku prezes Rządu Tymczasowego Rosji i minister spraw wewnętrznych. Po przewrocie bolszewickim został aresztowany, po zwolnieniu (pod warunkiem zakazu wyjazdu z kraju) rozpoczął współpracę z Sybirskim Rządem Tymczasowym w Omsku i we wrześniu 1918 roku udał się przez Japonię z misją do Stanów Zjednoczonych, gdzie w listopadzie 1918 roku, zabiegając o pomoc dla antybolszewickich sił skupionych na Syberii oraz uczestnictwo rosyjskiej delegacji w konferencji paryskiej, spotkał się m.in. z prezydentem W. Wilsonem. Od stycznia 1919 roku zaczął pracę w Paryżu w ramach RZP. Szerzej o misji ks. G.J. Lwowa do USA w 1918 roku: И.П. Стрелков, *Миссия князя Львова*; Т.И. Полнер, *Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова*, s. 402–421.

¹⁷ W.A. Makłakow (1869–1957) – rosyjski adwokat i działacz polityczny. Pod koniec funkcjonowania Rządu Tymczasowego mianowany został ambasadorem Rosji we Francji, do której przybył w październiku 1917 roku. Jednak w związku z przewrotem bolszewickim nie zdążył złożyć listów uwierzytelniających.

¹⁸ N.W. Czajkowski (1850/1851–1926) – rosyjski rewolucjonista, działacz polityczny. Jeden z głównych działaczy Ludowo-Socjalistycznej Partii Pracowniczej (tzw. ludowi socjaliści).

polityków nazwano Rosyjską Delegacją Polityczną (dalej – RDP)¹⁹. W. Cwietkow stwierdził, że RDP stała się swojego rodzaju „organem wykonawczym”, „Dyrektoriatem” przy RZP²⁰. W zakresie struktury organizacyjnej RZP dzieli się na trzy komisje: polityczno-prawną na czele z Borisem Aleksandrowiczem Bachmietjewem²¹, finansowo-gospodarczą na czele z Arturem Germanowiczem Rafałowiczem²² oraz wojenno-morską na czele z gen. Dmitrijem Grigoriewiczem Szczerbaczowem²³. Przy komisjach funkcjonowały oddziały²⁴. Np. przy Komisji Finansowo-Gospodarczej działał Oddział ds. Zaopatrzenia.

Sprawy narodowościowe w koncepcjach rządu omskiego oraz Rosyjskiego Zespołu Politycznego

W związku z mającą się odbywać w Paryżu konferencją pokojową, a także w związku z faktem powstania RZP, rząd w Omsku powołał specjalny zespół o charakterze międzyresortowym pod przewodnictwem Władymira Grigoriewi-

W dniu 2 sierpnia 1918 roku został prezesem antybolszewickiej Najwyższej Administracji Obwodu Północnego w Archangielsku.

¹⁹ В. Цветков, *Белое дело в России*, s. 819

²⁰ Tamże.

²¹ B.A. Bachmietjew (1880–1951) – rosyjski działacz społeczny i polityczny. Ukończył petersburski Instytut Inżynierów Dróg Łączności (1902), następnie kontynuował naukę w Szwajcarii oraz Stanach Zjednoczonych. Pracował w Petersburskim Instytucie Politechnicznym (1905–1917). W czasie rewolucji 1917 roku początkowo został towarzyszem (zastępcą) Ministra Handlu i Przemysłu Rządu Tymczasowego. W kwietniu 1917 roku został szefem misji handlowej skierowanej przez Rząd Tymczasowy do Stanów Zjednoczonych w celu uzyskania kredytów na zakup technologii oraz produkcji rolniczej. W czerwcu 1917 roku misja została przemianowana na Ambasadę Rosji w Stanach Zjednoczonych. Od grudnia 1918 roku do lipca 1919 roku pracował w Rosyjskiej Radzie Politycznej w Paryżu. Po zamknięciu ambasady (1922) poświęcił się pracy naukowej w zakresie hydrodynamiki.

²² A.G. Rafałowicz (1853–1921) – rosyjski ekonomista i dyplomata. Urodził się w rodzinie pochodzenia żydowskiego w Odessie. W latach 1894–1917 pracował jako przedstawiciel Ministerstwa Finansów Imperium Rosyjskiego we Francji. Autor wielu naukowych i publicystycznych prac z dziedziny finansów, pisanych głównie w języku francuskim. Jeden z głównych działaczy konstruujących polityczne i gospodarcze zbliżenie Francji i Rosji na przełomie XIX i XX wieku.

²³ D.G. Szczerbaczow (1857–1932) – rosyjski wojskowy, uczestnik I wojny światowej, jeden z głównych działaczy antybolszewickich okresu wojny domowej w Rosji.

²⁴ В. Цветков, *Белое дело в России*, s. 819.

cza Żukowskiego²⁵, którego celem było przygotowanie odpowiednich materiałów dotyczących koncepcji polityki zagranicznej Rosji w celu obrony jej interesów²⁶. Jeśli chodzi o zagadnienie polityki narodowościowej, jedno z najważniejszych posiedzeń zespołu odbyło się w dniu 9 stycznia 1919 roku. Jeden z głównych specjalistów od spraw międzynarodowych oraz narodowościowych rządu omskiego Walerij Juliewicz Jazwickij²⁷ wskazał wówczas, że zasada samostanowienia narodów nie może podlegać absolutyzacji²⁸. Wynikać to miało z faktu, że głównym czynnikiem życia państwowego jest gospodarka, a nie kwestia narodowościowa. Przykładem tej zależności mieli być Anglicy, Francuzi, Hiszpanie oraz Amerykanie. W czasie posiedzenia Zespołu przyjęto stanowisko, zgodnie z którym samostanowienie należy rozdzielać na zewnętrzne i wewnętrzne. Samostanowienie zewnętrzne musiało posiadać charakter wyjątkowy, posiadać oparcie gospodarcze oraz historyczne. Natomiast samostanowienie wewnętrzne, w ramach autonomii czy federalizmu, można było dopuścić wyłącznie w przypadkach, kiedy nie zagrażało ono ekonomicznemu ustrojowi państwa ani jego strategicznym interesom w zakresie bezpieczeństwa. Nie mogło ono również stanowić przedmiotu dyskusji w czasie konferencji międzynarodowych. W czasie narady przyjęto stanowisko, zgodnie z którym kwestia praw i statusu narodów zamieszkujących Rosję powinna zostać rozstrzygnięta co do zasady przez państwo rosyjskie.

²⁵ W.G. Żukowskij (1871–1922) – rosyjski dyplomata, tłumacz i poeta. W 1897 roku ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu w Sankt-Petersburgu. W tym samym roku rozpoczął pracę w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. W latach 1918–1919 zajmował stanowisko towarzysza (zastępcy) ministra spraw zagranicznych w Tymczasowym Rządzie Syberyjskim, Ogólnorosyjskim Rządzie Tymczasowym (tzw. Dyrektoriacie) oraz Rządzie Rosyjskim (zwanym też „omskim” lub „kołczakowskim”).

²⁶ И.В. Нам, *Международные аспекты*, s. 82.

²⁷ W.J. Jazwickij (1883–1957) – rosyjski i radziecki pisarz, dramaturg, poeta. Jeden z twórców rosyjskiej/radzieckiej fantastyki. W młodości rewolucjonista, zesłany i zmuszony do ucieczki z kraju, współpracował z Leninem w Szwajcarii, ale później zerwał znajomość i jako biolog, po ukończeniu Uniwersytetu w Genewie, osiadł w Bułgarii. W czasie I wojny światowej był korespondentem na froncie serbskim, w 1915 roku wrócił do Rosji. W rządzie omskim stał się jednym z głównych ekspertów w sprawach międzynarodowych. Od 1922 roku poświęcał się twórczości literackiej. Napisał m.in. cenioną w ZSRR powieść historyczną pt. *Iwan III – władca Wszech Rusi*, w której przedstawił proces kształtowania się rdzenia rosyjskiej państwowości. W zakresie fantastyki zasłynął m.in. *Podróżami na Księżyc i na Marsa* (1928), w których opisał sen robotnika Piotra Iwanowicza Gura: podróż na Marsa raketą konstrukcji rosyjskiego inżyniera polskiego pochodzenia Konstantina Ciołkowskiego.

²⁸ И.В. Нам, *Международные аспекты*, s. 82.

Taką narrację przyjął również RZP. Jeśli chodzi o kwestię statusu prawnego „zamieszkiwanych w Rosji narodów”, stanął on na stanowisku, że ostateczne określenie ich praw, z wyjątkiem zagadnienia niepodległości Polski, nastąpić może wyłącznie w porozumieniu z Rosją. M.M. Karpowicz napisał w tym kontekście:

nowa Rosja gotowa jest do szerokiego zabezpieczenia prawnych dążeń ludów, zmierzających do budowy swojego życia narodowego na samodzielnych podstawach i chce swojej odbudowy tylko w formie wolnego współżycia narodów, które ją zamieszkują, na podstawie autonomii i federacji lub, w niektórych przypadkach, na podstawach niezależności oddzielnych narodowości, **przy niezmiennym warunku zabezpieczenia interesów Rosji**. Jednak, cokolwiek by zaszło, ostateczna w tym przypadku decyzja (z wyłączeniem Polski, niezależność której została uznana przez Rząd Tymczasowy) nie może zostać aktualnie podjęta bez uczestnictwa i zgody ludu rosyjskiego²⁹.

Niemniej jednak RZP zwrócił uwagę, że w okresie tzw. tymczasowego porządku Rosja może godzić się na uznanie przez Ententę władz utworzonych przez poszczególne narody, ale jedynie w charakterze tymczasowych, „faktycznych” rządów, pod warunkiem, że będą się one cieszyć poparciem społeczeństwa. Taka propozycja skrytykowana została jednak przez rząd w Omsku.

Koncepcje relacji polsko-rosyjskich w pracach rządu omskiego

Genezę postawy „białej” Rosji wobec sprawy polskiej w czasie konferencji pokojowej w Wersalu wiązać należy z początkiem rewolucji lutowej. W odezwie pt. *Polacy* z dnia 30 marca 1917 roku Rząd Tymczasowy ogłosił, że uznaje prawo narodu polskiego do samostanowienia i do utworzenia niepodległego państwa polskiego, ale w granicach etnograficznych. Poza tym państwo takie pozostać miało z Rosją w wolnym sojuszu wojskowym o charakterze antyniemieckim, a rosyjskie zgromadzenie konstytucyjne podjąć miało decyzję co do takich zmian terytorialnych państwa rosyjskiego, które wyznaczyłyby granicę polsko-rosyjską. Taka redakcja odezwy dawała Rosjanom możliwość „manewrowania w przyszło-

²⁹ М.М. Карпович, *Русское политическое совещание в Париже*, s. 195.

ści, w zależności od konkretnej sytuacji”³⁰. Odezwa wyznaczyła ogólny kierunek polityki wobec Polski dla antybolszewickich sił rosyjskich³¹ działających na konferencji paryskiej. Giennadij Filipowicz Matwiejew, komentując wizję Polski określoną przez odezwę Rządu Tymczasowego, napisał:

Takie państwo, pozbawione strategicznej przestrzeni, nie mogłoby samodzielnie przeciwstawiać się Niemcom i Austro-Węgrom (kwestia ich losu nie była jeszcze określona przez sojuszników), potrzebowałyby silnego wsparcia od jednego z sąsiadów. Byłoby dziwne, jeśliby Rząd Tymczasowy, troszczący się o bezpieczeństwo Rosji, pozostawił prawo samodzielnego wyboru sojuszników. Zgodnie z tym nie skrywano przed polską i światową społecznością, że warunkiem ogłoszenia niepodległości Polski jest połączenie „wolnym sojuszem wojskowym” z Rosją, żeby państwo polskie przekształciło się w „mocną twierdzę przeciwko naporowi sąsiednich mocarstw na Słowiańszczyznę”³².

W stosunku do Polski Specjalny Zespół w Omsku uznał jej prawo do niepodległości, co wynikało również z tego faktu, że w przeszłości Polacy posiadali państwowość i mimo jej utraty, zachowali swoją tożsamość. Kreśląc koncepcje ram przyszłych relacji polsko-rosyjskich, Specjalny Zespół opracował dwa warianty³³. Pierwszy z nich zakładał, że niepodległość oraz istnienie Polski jest faktem, a wedle drugiego, mniej prawdopodobnego, w Polsce górę mogą wziąć siły polityczne, które dążyć będą do zachowania ścisłych politycznych i terytorialnych więzi z Rosją. Rosyjscy specjaliści oraz politycy wskazywali, że w przypadku realizacji pierwszego wariantu, pełne oddzielenie Polski od Rosji będzie tylko czasowe, gdyż oba kraje łączyć miały siły związku ekonomiczne, a poza tym Warszawa będzie musiała orientować się na Rosję, gdyż ta zabezpieczyć może jej tyły w kontekście rywalizacji z Niemcami, co będzie z kolei związane z chęcią rewanżu Niemiec na Polsce. W tym wariantcie ustalenie polsko-rosyjskiej granicy powinno uwzględniać następujące wytyczne:

- a) Żadna część Litwy i Białorusi nie może być przyłączona do Polski;
- b) Chełmszczyzna powinna pozostać w granicach Rosji;

³⁰ W. Toporowicz, *Sprawa polska w polityce rosyjskiej*, s. 278.

³¹ A. Juzwenko, *Polska a „Biała” Rosja*, s. 26.

³² Г.Ф. Матвеев, *Февральская революция в России*, s. 89.

³³ И.В. Нам, *Международные аспекты*, s. 83–84.

- c) Ruś Halicka, Przykarpacka i Bukowina powinny być przyłączone do Rosji, przy czym zachodnia granica Rosji powinna stykać się bezpośrednio ze Słowacją³⁴.

Ponadto rosyjscy specjaliści zwrócili uwagę, że:

- w Polsce, jak i w Rosji muszą zostać przygotowane ustawy o prawach mniejszości;
- należy powołać specjalną polsko-rosyjską komisję (na zasadzie parytetu), której zadaniem byłoby „ustalenie wysokości przypadającej na Polskę części naszego długu państwowego i udzielenia odszkodowania za odchodzącą do Polski własność państwową, społeczną oraz zabezpieczenia interesów własności prywatnej”;
- terytorium państwa polskiego powinno mieć dostęp do Bałtyku – „tj. obejmować te części Prus Wschodnich, które są rdzennie polskie”³⁵.

Wedle drugiego wariantu Polskę i Rosję łączyć miał stosunek o charakterze konfederacji. Miała zostać zachowana jedność polityki zagranicznej i finansowej dwóch państw, a także jedność armii, floty, głównych dróg i kolei, poczty, telegrafów oraz systemów monetarnych. Mimo jej opracowania, koncepcji tej nie przyjęto jednak do dokumentu mającego stanowić podstawę działań rosyjskiej dyplomacji w Paryżu. Zdecydowano się kierować wariantem pierwszym. W depeszy adm. A.W. Kołczaka z dnia 4 czerwca 1919 roku do rządu francuskiego wskazano:

Biorąc pod uwagę, że utworzenie zjednoczonego państwa polskiego jest jednym z głównych normalnych i sprawiedliwych następstw wojny światowej, rząd uważa, że jest powołany do potwierdzenia niepodległości Polski, proklamowanej przez tymczasowy rząd rosyjski z r. 1917, którego wszystkie zobowiązania i dekrety przyjęliśmy³⁶.

Jednakże ostateczne rozwiązanie kwestii granicy polsko-rosyjskiej mogło nastąpić wyłącznie z chwilą wznowienia prac rosyjskiej konstytuanty.

³⁴ Nr 11, 1919 styczeń 6, Omsk – Protokół komisji redakcyjnej Specjalnego Komitetu Przygotowawczego do rozmów pokojowych, powołanego przez tzw. „rząd omski” (fragment), w: R. Bierzanek, J. Kukulka (red.), *Sprawy polskie na konferencji pokojowej*, s. 160.

³⁵ Tamże.

³⁶ Nr 31, 1919 czerwiec 4, Omsk – Depesza francuskiego chargé d'affaires de Martel do MSZ w Paryżu przekazująca odpowiedź A. Kołczaka na warunki Sprzymierzonych uznania jego rządu, w: R. Bierzanek, J. Kukulka (red.), *Sprawy polskie na konferencji pokojowej*, s. 188.

Rosyjski Zespół Polityczny a „sprawa polska” w Paryżu

W czasie konferencji paryskiej w 1919 roku RZP wykazywał dużą aktywność w stosunku do „sprawy polskiej”³⁷. Wyrażało się to głównie w postaci wydawania broszur, materiałów propagandowych oraz memorandumów kierowanych do dyplomatów i polityków Ententy, w tym do przewodniczącego konferencji³⁸. Podstawowe kierunki oficjalnej polityki RZP wobec Polski zostały zawarte natomiast w jego Programie, który ogłoszono w dniu 29 stycznia 1919 roku³⁹. W punkcie 7., w którym sformułowano podstawy polityki narodowościowej, napisano: „Po rewolucji 1917 roku nowa Rosja ogłosiła niepodległość Polski”⁴⁰.

To krótkie sformułowanie oznaczało, że stosunek RZP do Polski opierał się będzie na treściach zawartych w odezwie Rządu Tymczasowego z dnia 30 marca 1917 roku. Jednak w końcówce Programu, który odnosił się do postulatów Rosji w zakresie formalnego zakończenia wojny oraz jej przyszłego miejsca w powojennej Europie, zawarty został następujący fragment:

Z drugiej strony, na równi z innymi mocarstwami, stoi ona [tj. Rosja] na stanowisku otrzymania kompensacji za straty, jakie poniosła w czasie wojny. W trakcie wojny, wymagającej od niej ciężkich ofiar, **bez wahania w dobrowolny sposób zwróciła Polsce jej narodowe terytorium**. Rosja uważa za sprawiedliwe, że nie może zrezygnować ani ze swojej jedności państwowej, ani z tego, co na przestrzeni wieków należało do jej narodu⁴¹.

Przytoczoną wyżej narrację interpretować należy nie tylko w kontekście deklaracji zawartej w punkcie 7. Programu, ale i w kontekście jego całości. A to oznaczało, że relacje Polski i Rosji wyznaczać powinny założenia odezwę Rządu Tymczasowego, a sformułowanie „narodowe terytorium” należało rozumieć jako terytorium mniej więcej Królestwa Kongresowego, które Rosja utraciła w wyniku działań wojennych w 1915 roku. Program opierał się bowiem na

³⁷ A. Juzwenko, *Polska a „Biała” Rosja*, s. 9; И.П. Стрелков, *Русское политическое совещание*, s. 4.

³⁸ Tamże.

³⁹ *Программа Русского Политического Совещания в Париже*, w: В. Цветков, *Белое дело в России*, s. 1002–1004.

⁴⁰ Tamże, s. 1003.

⁴¹ Tamże, s. 1004.

postulatach zachowania terytorialnej jedności państwa rosyjskiego, uwzględniając granice Imperium Rosyjskiego.

W dniu 9 marca 1919 roku przedstawicielom konferencji przedstawiona została deklaracja RZP, w której wskazywano, że uznaje ona niepodległość Polski. RZP forsował w niej koncepcję granicy polsko-rosyjskiej, opierając się na kryteriach etnograficznych⁴². Oznaczało to trzymanie się mniej więcej koncepcji granicy idącej po linii Królestwa Kongresowego, z nieznacznymi odchyleniami na rzecz Polski. W kontekście Galicji jako terytorium spornego RZP nie uznawał odrębności narodowej Ukraińców⁴³. Deklaracja ta była wyrazem nie tylko umocnienia się pozycji A.W. Kołczaka, ale stanowiła również odpowiedź na notę delegacji polskiej do przewodniczącego Komisji Spraw Polskich, która dotyczyła postulatów w zakresie ustalenia wschodnich granic Polski, opierając się na granicach z 1772 roku⁴⁴. Ukazuje to szybką reakcję Rosjan na formułowane przez przedstawicieli państwa polskiego stanowiska co do jak najkorzystniejszych dla niego granic.

Kolejnymi dokumentami RZP dotyczącymi Polski było memorandum o wschodnich granicach Polski z dnia 19 kwietnia 1919 roku oraz broszura pt. *Niektóre refleksje w kwestii Wielkiej Polski i Prowincji Bałtyckich*⁴⁵. Opracowaniem argumentów zawartych w tych dokumentach, a służących budowie pozycji RZP wobec Polski zajmował się w znacznej mierze dyplomata i prawnik Andriej Nikołajewicz Mandelsztam⁴⁶. Zgodnie z tym memorandum Polska powinna być państwem monoetnicznym, gdyż granice z 1772 roku uczynić by ją miały drugimi Austro-Węgrami. Według RZP Rosję i Polskę powinien łączyć „wolny sojusz wojskowy”, co motywowane było głównie tym, że państwom tym przyspaść miało w przyszłości zadanie zatrzymania naporu Niemiec w kierunku wschodu.

⁴² L. Wyszczelski, *O Polsce w Wersalu*, s. 114.

⁴³ P.P. Żurawski vel Grajewski, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej*, s. 36–37.

⁴⁴ Szerzej: 3 marca 1919; nota delegacji polskiej do przewodniczącego Komisji Spraw Polskich: *wschodnie granice Polski*, w: *Ekspertyzy i materiały delegacji polskiej*, s. 21. Zob. K. Kawalec, *Roman Dmowski*, s. 329 i n.; R. Wapiński, *Roman Dmowski*, s. 270 i n.; E. Romer, *Pamiętnik paryski*, s. 317.

⁴⁵ И.П. Стрелков, *Русское политическое совещание*, s. 4.

⁴⁶ A.N. Mandelsztam (1869–1949) – rosyjski dyplomata, prawnik teoretyk i praktyk oraz wschodoznawca specjalizujący się w prawie państwowym Imperium Osmańskiego. Po ukończeniu Uniwersytetu w Sankt-Petersburgu rozpoczął karierę naukową, w 1893 roku wstąpił w szeregi dyplomacji carskiej. Jego pierwszą placówką dyplomatyczną był Konstantynopol, gdzie w 1898 roku objął funkcję tłumacza.

W tym kontekście wskazać należy, że relacje oraz granica Polski z Rosją ujmowane były przez rząd w Omsku oraz RZP w zakresie szerszego planu relacji Rosji ze światem słowiańskim⁴⁷. W myśl tych koncepcji zachodnia granica Rosji po wojnie przebiegać miała z państwami słowiańskimi, znajdującymi się z nią w politycznym, ekonomicznym oraz kulturowym sojuszu. Państwa te miały być buforem między Zachodem i Rosją, dlatego też dla tej drugiej konieczne było utrzymywanie ścisłych i przyjaznych związków z nimi⁴⁸. W tym układzie ważną rolę odgrywać miały gospodarki Czechosłowacji i Polski, które zorientowane miały być na rynki rosyjskie. W.I. Jazwickij pisał, że brak prawidłowo rozwiązanej „kwestii słowiańskiej” sprawiał, że Rosja nie będzie prowadziła samodzielnej polityki zagranicznej. Zwłaszcza w tak korzystnym czasie, jakim był okres po klęsce Niemiec w wojnie światowej, gdyż według W.I. Jazwickiego zwycięskie mocarstwa zachodnie skierować miałyby w przyszłości swoją ekspansję w stronę Dalekiego Wschodu, a zwłaszcza walczyć o rynki chińskie. Tym samym Rosja mogłaby umacniać relacje ze światem słowiańskim, co nie tylko zabezpieczałoby jej zachodnią granicę, ale i wyjście na Konstantynopol i Morze Śródziemne. Konstatacją W.I. Jazwickiego była teza, że bez rozwiązania „kwestii słowiańskiej” nie zostanie dla Rosji pomyślnie rozstrzygnięta sprawa cieśnin czarnomorskich⁴⁹.

Jeśli chodzi o szczegółowe kwestie terytorialne, Chełmszczyzna zaliczona została przez RZP do „ruskich ziem”, więc przypaść miała państwu rosyjskiemu. Problemem była tylko kwestia włączenia jej w jego granice⁵⁰. RZP odrzucał również wszelkie polskie argumenty o historycznym oraz kulturowym znaczeniu Polski dla Litwy i Białorusi. Iwan Pawłowicz Strielkow tak skomentował treść materiałów RZP dotyczących tych terytoriów:

„Cywilizacyjną rolę” Polaków RZP uważał za przymusową polonizację, zrealizowaną w wiekach średnich. Wszystko to zatem nie służyło jako podstawa do przekazania Litwy oraz Białorusi Polsce⁵¹.

Z drugiej strony, z gospodarczego punktu widzenia, ziemie litewskie oraz białoruskie miały być najsilniej związane z Rosją. Jako argument w tej kwestii

⁴⁷ И.П. Стрелков, *Взгляд белых дипломатов*, s. 173–174.

⁴⁸ Tamże, s. 174.

⁴⁹ Tamże, s. 173.

⁵⁰ И.П. Стрелков, *Русское политическое совещание*, s. 8.

⁵¹ Tamże, s. 11.

podawano fakt, że z tych terenów eksportowano len na potrzeby przemysłu w centralnej Rosji, a drewno na południe poprzez Prypeć i Dniepr. Z Rosji docierały natomiast wyroby przemysłowe oraz chleb. Według wywodów A.N. Mandelsztama w guberni grodzieńskiej przeważała „ludność ruska” i nie wskazał on żadnych potencjalnych wariantów jej podziału między Polskę i Rosję⁵². W zakresie przynależności do Rosji Litwy i Białorusi RZP powoływał się na argumenty gen. Fiodora Fiodorowicza Palicyna⁵³, który wskazał, że terytoria te mają ogromne znaczenie strategiczne z punktu widzenia obrony Rosji Centralnej oraz tzw. Pribaltiki⁵⁴. Zespół wskazywał również, że do państwa rosyjskiego powinna należeć gubernia suwalska.

RZP nie opracował natomiast żadnych szczegółowych koncepcji zachodnich granic Polski. Na ogół RZP wskazywał, że od Niemiec Polska powinna otrzymać ziemie zamieszkane przez ludność polską oraz Gdańsk⁵⁵.

Kolejnym zagadnieniem w pracach RZP były kwestie finansowe przyszłych relacji polsko-rosyjskich. W tym zakresie rosyjscy ekonomiści A.G. Rafałowicz oraz Władimir Michajłowicz Felkner⁵⁶ przygotowali specjalne materiały, które służyć miały omówieniu kwestii zagranicznych długów Rosji⁵⁷. Na potrzeby raportu pt. *Rozdzielenie/rozporządzenie długu państwowego* A.G. Rafałowicz ujmował Polskę jeszcze jako część Rosji, choć rozumiał, że stała się ona faktycznie niepodległym państwem. Ekonomista ten proponował, żeby kwotę długu należącego do Polski wyliczyć na podstawie stosunku ludności Królestwa Polskiego do ludności Rosji, a także rekomendował, żeby Rosja wysunęła wobec Polski żądania rekompensaty za zbudowane i pozostawione koleje, budynki administracji, umocnienia wojskowe itp. Natomiast W.M. Felkner uważał Polskę za część Rosji do momentu uznania jej niepodległości przez Rząd Tymczasowy. W związku z tym odpowiadać miała ona za długi państwa rosyjskiego do

⁵² Tamże, s. 10.

⁵³ F.F. Palicyn (1851–1923) – rosyjski generał, ekspert wojskowy RZP.

⁵⁴ Tamże, s. 10.

⁵⁵ И.П. Стрелков, *Взгляд белых дипломатов*, s. 174.

⁵⁶ W.W. Felkner (1870–1945) – rosyjski ekonomista i dyplomata, absolwent Imperatorskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Po studiach rozpoczął karierę urzędniczą, początkowo w Centralnym Komitecie Statystycznym. W latach 1912–1914 był przedstawicielem Ministerstwa Handlu i Przemysłu Imperium Rosyjskiego w Niemczech, a w latach 1914–1917 w Szwajcarii. Wchodził w skład gospodarczo-finansowej komisji RZP. Zob. E.B. Петров, *С.А. Корф*, s. 68.

⁵⁷ И.П. Стрелков, *Русское политическое совещание*, s. 5.

tego właśnie momentu. Dług ten należało obliczyć, biorąc za podstawę udział w dochodach, co wynosić miało 10%.

Wnioski

Powstanie i działalność RZP dla fundamentalnej racji stanu odradzającego się po 123 latach niewoli państwa polskiego oznaczało nowe niebezpieczeństwa. Mimo że zwycięskie mocarstwa nie wyraziły zgody na uczestnictwo przedstawicieli Rosji w konferencji w chwili jej zwołania (ani Rosji Sowieckiej, ani RZP, nie doszło też do skutku spotkanie przedstawicieli tych dwóch ośrodków⁵⁸), to w jej trakcie pojawiały się różne koncepcje uwzględnienia tego państwa w trwającym wówczas procesie pokojowym⁵⁹. A takie uwzględnienie, a przede wszystkim międzynarodowe uznanie „białych”, oznaczać mogło swojego rodzaju powrót Rosji jako mocarstwa decydującego o kształcie powojennego świata, a szczególnie Europy Środkowej i Wschodniej. We Francji uważano przecież, że w przypadku zwycięstwa „białych” oś sojusznicza Paryż–Piotrogród może silnie zabezpieczać interesy Paryża w kontekście niemieckiej chęci rewanżu⁶⁰. Stąd też każda aktywność RZP, skorelowana zwłaszcza z sukcesami wojskowych sił antybolszewickich, osłabiała polskie argumenty na rzecz korzystnej dla nas granicy wschodniej. Zwłaszcza że działalność RZP nie polegała wyłącznie na składaniu memorandów i deklaracji mocarstwom Ententy, ale obejmowała również, posługując się współczesnym językiem, aktywny lobbing polityczny⁶¹.

Z drugiej strony, działalność RZP, mimo że ostatecznie zakończona klęską, z jego narracją o granicach wschodnich Polski, zamykających się na linii Królestwa Kongresowego, kreowała i wzmacniała percepcję naszego państwa w oczach

⁵⁸ W styczniu 1919 roku sformułowano m.in. koncepcję konferencji na Wyspach Książęcych, gdzie do rozmów przystąpić miały wszystkie walczące w Rosji strony konfliktu.

⁵⁹ С.Б. Дронов, *Парижская мирная конференция*, s. 114–120.

⁶⁰ A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu*, s. 29; M. Gmurczyk-Wrońska, *Polska, bolszewicy i „biala” Rosja*, s. 75.

⁶¹ Np. w dniu 10 maja 1919 roku w posiedzeniu Rady Najwyższej Konferencji Pokojowej wziął udział przedstawiciel RZP i RDP N.W. Czajkowski. Zob. A. Juzwenko, *Polska a „Biała” Rosja*, s. 134. W czasie konferencji paryskiej o możliwość spotkań z głównymi politykami mocarstw zachodnich skutecznie zabiegał ks. G.J. Lwow. Szerzej: Т.И. Полнер, *Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова*, s. 402–421.

przedstawiciele mocarstw zachodnich jako podmiotu, który nie może absolutnie posiadać jakichkolwiek zapędów w kierunku wschodnim. W przeciwnym razie naruszyłyby to rosyjską strefę wpływów. A to z kolei mogło komplikować porządek w Europie. Taka narracja nie pozostawała bez wpływu na inne polityczne wydarzenia w przyszłości, w tym na proces ustalania granic po zakończeniu II wojny światowej. W pewnym aspekcie takie podejście Rosji wobec Polski nie traci na aktualności współcześnie, a zwłaszcza po 2014 roku, kiedy każde polsko-ukraińskie zbliżenie, pojmowane przez Moskwę jako swoiste przekroczenie Bugu przez Polaków, uważane jest za naruszanie rosyjskiej strefy wpływów.

Działalność RZP w Paryżu obrazuje jeszcze jeden aspekt relacji polsko-rosyjskich po I wojnie światowej. Otóż na przykładzie koncepcji Polski opracowanych przez rząd omski, RZP czy inne ówczesne ośrodki antybolszewickie, w tym denikinowski, widoczne jest, że podstawą wzajemnych relacji miało być założenie, że Rosja będzie mocarstwem w powojennej Europie. W związku z tym Polska jako kraj słowiański odgrywać miała rolę jej państwa granicznego, buforu przed Niemcami. Wynikało to z faktu, że z racji potencjału, mogąca odgrywać rolę samodzielnego podmiotu w polityce europejskiej Polska jako Rzeczpospolita Obojga Narodów upadła w XVIII wieku, a w warunkach powojennych miała prawo wyłącznie do swoich „terytoriów narodowych”. Tym samym wyjście poza linię Kongresówki spotykało się z oskarżeniem, że Polska, kierując się polityką imperialną, dokonuje zaboru ziem rosyjskich⁶². Nie miała ona odgrywać również żadnej samodzielnej roli. Taka percepcja Polski, mimo że wytworzona w myśli rosyjskiej doby rewolucji rosyjskiej i końca I wojny światowej, zaciążyła niewątpliwie na jej dalszym myśleniu o naszym państwie. A z drugiej strony, obawa przed skutkami takiego myślenia Rosjan o nas, nie pozostała z kolei bez żadnego wpływu na polskie myślenie o Rosji.

⁶² Narrację o takiej treści przedstawia w swoich wspomnieniach S.D. Sazonow (С.Д. Сазонов, *Воспоминания*, s. 390).

Bibliografia

Źródła

- „Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства” 1917, nr 1 z 1 grudnia.
- Bierzanek Remigiusz, Kukulka Józef (red.), *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały*, t. 2, Warszawa 1967.
- Ekspertyzy i materiały delegacji polskiej na konferencję wersalską 1919 roku*, oprac. Marta Przyłuska-Brzostek, Warszawa 2009.
- Romer Eugeniusz, *Pamiętnik paryski 1918–1919*, t. 2. red. Stanisław Sierpowski, wstęp Rafał Galuba, przypisy Andrzej Garlicki, Ryszard Świętek, Wrocław 2010.
- Сазонов Сергей Дмитриевич, *Воспоминания*, Париж 1927.

Opracowania

- Баринов Игорь Игоревич, Стрелков Игор Павлович, *Будущее Буковины в контексте русских, украинских и румынских предложений на Парижской мирной конференции 1919 г.*, „Русин” 2012, nr 2, s. 35–48.
- Цветков Василий Жанович, *Белое дело в России. 1917–1919 гг.*, Москва 2019.
- Dmochowski Tadeusz, *Interwencja mocarstw na Syberii i Dalekim Wschodzie (1918–1922)*, Toruń 1999.
- Дронов Сергей Борисович, *Парижская мирная конференция 1919 г. И попытки урегулирования взаимоотношений с советской Россией: французский и американский подходы*, „Социально-экономические явления и процессы” 2010, nr 4, s. 114–120.
- Gmurczyk-Wrońska Małgorzata, *Polska, bolszewicy i „biała” Rosja – z wschodniej polityki Francji (1918–1921)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, z. 1, s. 73–92.
- Гришанин Петр Иванович, *Внешиполитическая стратегия командования Добровольческой армии (1918 г.)*, „Новый исторический вестник” 2004, nr 11, s. 118–124.
- Гурко Владимир Иосифович, *Изъ Петрограда через Москву, Парижъ и Лондонъ въ Одесу 1917–1918 гг.*, [http://revolution.rhga.ru/upload/iblock/cbd/1\).pdf](http://revolution.rhga.ru/upload/iblock/cbd/1).pdf) (dostęp: 7 lipca 2019 roku).
- Juzwenko Adolf, *Polska a „biała” Rosja (Od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Карпович Михаил Михайлович, *Русское политическое совещание в Париже, 1919 г. (Публикация А.В. Смолина)*, „Труды кафедры истории нового и новейшего времени” 2015, nr 14, s. 187–197.
- Kawalec Krzysztof, *Roman Dmowski*, Poznań 2016.
- Kinving Clifford, *Krucjata Churchilla. Brytyjska inwazja na Rosję 1918–1920*, Warszawa 2008.
- Kornat Marek, *Program czy improwizacja? Idee polityki zagranicznej państwa sowieckiego*, „Dzieje Najnowsze” 2017, nr 4, s. 97–112.

- Кустов Виталий Анатольевич, *Внешнеполитические противоречия крымского краевого правительства и командования Добровольческой армии (ноябрь 1918 – апрель 1919 гг.)*, „Таврический научный обозреватель” 2017, nr 3, s. 35–39.
- Матвеев Геннадий Филиппович, *Февральская революция в России и польский вопрос, в: Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые источники, новые взгляды*, Москва 2009, s. 85–92.
- Mawdsley Evan, *Wojna domowa w Rosji 1917–1920*, Warszawa 2010.
- Нам Ираида Владимировна, *Международные аспекты национальной политики Российского правительства (ноябрь 1918–1919 г.)*, „Вестник Томского государственного университета” 2008, nr 310, s. 81–87.
- Nowak Andrzej, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.
- Петров Евгений Вадимович, *С.А. Корф (1876–1924). Правовед, дипломат, общественный деятель*, Санкт-Петербург 2018.
- Полнер Тихон Иванович, *Жизненный путь князя Георгия Евгеньевича Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности*, Москва 2001.
- Pipes Richard, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2012.
- Стрелков Игорь Павлович, *Миссия князя Львова в США и Европу в ноябре 1918 – январе 1919 г.*, „Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России” 2012, nr 4, s. 58–70.
- Стрелков Игорь Павлович, *Русское политическое совещание и «польский вопрос» на Парижской мирной конференции в 1919 г.*, „Гуманитарный вестник” 2016, nr 3 (<https://cyberleninka.ru/article/n/russkoe-politicheskoe-soveschanie-i-polskiy-vopros-na-parizhskoy-mirnoy-konferentsii-v-1919-g>).
- Стрелков Игорь Павлович, *Взгляд белых дипломатов на главные цели внешней политики России*, „Вестник СПбГУ” 2013, seria 2, z. 3, s. 169–176.
- Toporowicz Wiesława, *Sprawa polska w polityce rosyjskiej 1914–1917*, Warszawa 1973.
- Wapiński Roman, *Roman Dmowski*, Lublin 1988.
- Wyszczelski Lech, *O Polsce w Wersalu*, Toruń 2008.
- Żurawski vel Grajewski Przemysław Piotr, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, Warszawa 2017.